

ՍԵՅՐԱՆ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ

Բանասիրական գիտ. թեկնածու, դոցենտ, ԵՊՀ

ԵՂԻՇԵ ՉԱՐԵՆՅԻ «ՄԱՅՎԱՆ ՏԵՍԻԼ» (1920) ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹՅՈՒՆԸ ՈՐՊԵՍ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

Սկիզբը՝ թիվ 2.:

Իսկ ինչո՞ւ էր բանաստեղծն այդքան լարված: Արդյո՞ք նրա տաղ-նապները վերաբերում են ազգակիցներին, եւ կախաղան բարձրանալու ցանկությունն ունի այլաբանական իմաստ: Անշուշտ, բանաստեղծական այլաբանությունն առկա է, ինչպես գրեթե միշտ: Սակայն չարենցյան անձնականացումն ակնհայտորեն ունի իրական-կենսագրական նա-խադրյալներ, եւ այդ իմաստով «Մանվան տեսիլ» բանաստեղծությունը ոչ միայն 1920 թվականի հայոց պատմություն է, այլեւ բանաստեղծ եւ անհատ Եղիշե Սողոմոնյան-Չարենցի կյանքի պատմությունը: Հարցի այս կողմը ճիշտ հասկանալու համար պետք է նկատի ունենալ, որ զինապարտու-թյան եւ դասալքության խնդիրներն այս կամ այն չափով ծագում էին նաեւ 1918—1919 թթ.: Հյուսիսային Կովկասից վերադարձած Եղիշե Չա-րենցը 1919 թ. աշնան սկզբին որոշում է որպես ուսուցիչ աշխատանքի ընդունվել Կարսի մարզի Վերին Գետիկ¹ գյուղի դպրոցում: Համաձայն գործող օրենքների՝ նա պիտի ներկայացներ զորակոչից ազատված լի-նելու օրինական փաստաթղթեր: Եւ քանի որ պարսկահայատակաները՝ որ-պես օտարերկրացիներ, բանակ չէին զորակոչվում, Ե. Չարենցը որոշում է ձեռք բերել պարսկական անձնագիր: Այդ մասին հետագայում գրած հուշերում վկայում է Վերին Գետիկ դպրոցում նրա հետ ուսուցիչ աշխա-տած Դեւորգ Աբովը, որ այդ տարիներին հայտնի էր որպես բանաստեղծ:

Գ. Աբովը պատմում է, որ 1919 թ. ինքն ու Ե. Չարենցը Կարսի այգում հանդիպում են Ալեքսանդրապոլի երկաթուղու ոստիկանապետ Ամատու-նուն: Վերջինս, որ ինքն էլ բանաստեղծություններ էր գրում, սիրալիր ողջունում է ու առաջարկում մտնել «Շվեյցարիա» ճաշարան: Հացկերույ-թը շատ ջերմ է անցնում, թեեւ իրենք լարված էին. «Խնչ գործ ունենք

¹ Թրք. Վերին Գետիկը ձևախեղվել է՝ դառնալով Բաշ-Քեադիկ+լար.— խմբ.:

միլիցիապետի հետ: Շփոթվեցինք: Մտածեցինք, թե հանկարծ միլիպետը կարող է հետաքրքրվել մեր ո՞վ լինելով եւ կպարզի, որ զինվորությունից խուսափող ենք: Բայց եւ այնպես մտանք»²:

Սպասողական լարված վիճակը հաղթահարելու եւ աշխատանքի ընդունվելու համար Ե. Չարենցը Պարսկաստանում ապրած հոր ծանոթների միջոցով կաշառքով ձեռք է բերում նոր՝ պարսկական անձնագիր: Այդ մասին նույնպես պատմում է Գեւորգ Աբովը. «Ու նա պիջակի ծոցից հանեց՝ սուրը ձեռքում, արեւը մեջքին ամրացրած առյուծի նշանը կրող անձնագիր»:

Ահա այստե՛ղ փնտրիր, ընթերցո՛ղ, Չարենցի ծննդավայրի առեղծվածը, որի մասին շատ են վիճել: Պարսկական այս անձնագրի մեջ է նշվում, թե Չարենցը ծնվել է Մակու քաղաքում: Մինչդեռ՝ ծննդամատյանի նշումները նրա ծնունդը արձանագրել են Կարսում, ճիշտ է, Աբգար աղան եղել էր մակուեցի, հետո երկար տարիներ ապրել էր էրզրումում եւ նոր միայն վերադարձել Կարս, որտեղ եւ ծնվել էր Չարենցը: Դաշնակների տիրապետության օրով Չարենցը երկրորդ անգամ «ծնվեց» Մակու քաղաքում, որ ազատագրվի դաշնակցական կառավարության հպատակությունից եւ ուսուցչական ծառայության մտնի գյուղական դպրոցում»³:

Ըստ Գ. Աբովի՝ Ե. Չարենցն իրեն առաջարկում է մի քիչ փող գտնել, որ նրա համար նույնպես պարսկական անձնագիր վերցնեն («—Ա՛յ, մի հատ էլ քե՛զ համար հանենք էս անտերից»): Այդպես էլ անում են: Թե որքան է հավաստի Գ. Աբովի պատմածը, դժվար չէ դատել այն բանից, որ նրանք շուտով աշխատանքի են անցել գյուղական դպրոցում: Այդ պատմությունից մնացել է նաեւ փաստաթուղթ՝ պարսկական անձնագիրը, որը պահվում է Եղիշե Չարենցի տուն-թանգարանում⁴, եւ որի ձեւավորումը լրիվ համապատասխանում է Գեւորգ Աբովի նկարագրածին:

Պարսկահպատակների՝ պարտադիր զորակոչից ազատված լինելու կարգը գործում էր նաեւ մինչեւ Հայաստանի Հանրապետության հռչակումը: Թիֆլիսում լույս տեսնող «Հորիզոն» թերթը 1918 թ. գարնանային առաջին համարում, մի կողմից, հրապարակում է էրզրումի ողբերգական անկման լուրը եւ հնչեցնում զինվորագրվելու կոչեր, մյուս կողմից՝

² «Հիշողություններ Եղիշե Չարենցի մասին», Երեւան, 1961, էջ 110:

³ Անդ, էջ 111—112:

⁴ Տե՛ս Ա. ԶԱՔԱՐՅԱՆ, Եղիշե Չարենց. կյանքը, գործը, ժամանակը, գր. 1, էջ 543:

տպագրում է Կովկասի պարսից հյուպատոսարանի հայտարարությունն «ի գիտություն բոլոր պարսկահպատակներին առանց ազգության եւ կրոնի խտրության, որ նրանց վրա՝ իբրեւ առհասարակ օտար եւ չեզոք պետության հպատակների զինվորակոչը ինքնըստինքյան չի կարող տարածվել»⁵։ Միաժամանակ հյուպատոսը զգուշացնում է, որ զինապարտությունից ազատված պարսկահպատակների նկատմամբ «եղած բռնադատությունների դեպքերն» անթույլատրելի են։

Դասալքությունն առհասարակ, ինչպես նաեւ պարսկական կեղծ անձնագրեր ձեռք բերելու երեւույթն ավելի մեծ չափով շարունակվում են նաեւ Հայաստանի Առաջին հանրապետության շրջանում։ Արխիվային փաստաթղթերի, ժամանակի մամուլի ու հուշագիրների տվյալներով եւ պատմաբանների վերլուծություններով՝ դասալքությունը եղել է 1918–1920 թթ. Հայաստանի ամենատարածված, դեկավարության կողմից մեծ ուղադրության արժանացած, բայց այդպես էլ չլուծված խնդիրներից մեկը։ Այն բարոյալքել է հայկական բանակը, ամբողջ հասարակությունը եւ դարձել Կարսի անկման, երկրի տարածքների կորստի, հազարավոր զոհերի գլխավոր պատճառներից մեկը։ Այդ տեսանկյունից չարենցյան դասալքությունը խիստ բնորոշ իրողություն է՝ անկախ դրա բարոյական գնահատականից։ Իսկ «Մահվան տեսիլ» բանաստեղծությունը համատարած դասալքության եւս մեկ վավերաթուղթ է, զինապարտությունից եւ բանակից խուսափելու գեղարվեստական պատմություն։

Իհարկե, Եղիշե Չարենցի պարսկական անձնագիրը բանաստեղծության բնագրում որեւէ կերպ չերեւացող եւ պարզ ընթերցումով նույնիսկ չկռահվող փաստաթուղթ է։ Դրա գեղարվեստական հետնախորշային ներգործությունն զգացվում է 1918–1920 թթ. պատմության մի հատվածի՝ «կեղծ պարսկահպատակության» տիրույթում։ Այդ ամբողջ ընթացքում Պարսկաստանի հետ առնչություն չունեցող կամ Ե. Չարենցի նման միայն հեռավոր կապ ունեցող բազմաթիվ հայեր զարտուղի ճանապարհներով ձեռք են բերում պարսկական քաղաքացիություն եւ դրա շնորհիվ ազատվում բանակից։ ՀՀ կառավարությունն իր հերթին փորձում էր պայքարել դրա դեմ՝ ներգրավելով նաեւ Պարսկաստանի հյուպատոսին եւ իրանահայերի հայրենակցական միությունը։

⁵ «Հորիզոն», Թիֆլիս, 1918, թիվ 44, մարտի 1։

Ճիշտ այն օրերին, երբ Ե. Չարենցն ու Գ. Աբովը գումարով ձեռք բերեցին պարսկական անձնագրեր, երկրի պետական մարմիններն արդեն պայքար էին մղում դասալքության այդ դրսևորման դեմ:

1919 թ. նոյեմբերի 7-ի հեռագրով ՀՀ արտաքին գործերի նախարարության գլխավոր քարտուղարը փորձում էր «պարսկական հյուպատոսից պարզել, թե ինչ փաստաթղթերի հիման վրա են տրվում պարսկական անձնագրեր, քանզի իրենք ունեն պաշտոնական տեղեկություններ, որ շատ հայեր ներկայացնում են կեղծ պարսկական անձնագրեր՝ հայկական բանակում զինվորական ծառայությունից խուսափելու համար»⁶:

Կեղծ պարսկահյուպատակության երեւույթն ամեն ինչի հետ միասին հասկանալիորեն ավելի է սրվում հաջորդ աշնանը՝ հայ-թուրքական դաժան պատերազմի շրջանում: Կառավարության հայտնի որոշման նախորդ օրը՝ հոկտեմբերի 1-ին, դաշնակցության օրգան «Հառաջը» հատուկ անդրադարձ է կատարում խնդրին: «Դասալքության պատնեշները քանդվում են» հոդվածում ընդգծելով, որ զինապարտությունից խուսափելն ավելի շատ տարածված է մայրաքաղաքում՝ Վ. Օխիկյանը գրում է. «Շատերը, որոնք երեւանում կամ ուրիշ քաղաքներում են ծնվել, կալվածներ ունեն եւ պարսկական հողն անգամ գուցե ոտք դրած չեն, այսօր իբր պարսկահայ եւ պարսկահյուպատակ ապրում են մեր մայրաքաղաք երեւանում, եւ այս բոլոր կեղծիքները նրա համար, որ խուսափեն քաղաքացու վայել իրենց տարրական պարտականությունից՝ զինվորական ծառայությունից:

Մեզ որքան հայտնի է, երեւանում գտնվող բուն պարսկահայերի թիվը երկու տասնյակից ավելի չէ, գլխավորաբար առևտրականներ, որոնք ճանապարհների փակվելու պատճառով մնացել են երեւանում...

Բայց մի անգամ փորձեցեք քննել, անվանապես գոյություն ունեցող եւ պետականորեն առանձնաշնորհված պարսկահայ հայրենակցական միություն կոչվող այդ մարմնի առատորեն բաշխած ինքնություն հաստատող կեղծ վկայականների թիվը եւ ինքներդ վկա կլինեք, որ միայն երեւանում հազարի մոտենում է»⁷:

⁶ Վ. ՎԻՐԱՔՅԱՆ, Հայաստանի Հանրապետության պետական անվտանգության համակարգի ստեղծումը եւ գործունեությունը 1918–1920 թթ. (Հետախուզություն, բանակ, նԳՆ), Երեւան, 2015, էջ 382:

⁷ «Հառաջ», Երեւան, 1920, թիվ 213, հոկտեմբերի 1:

Մեզ հայտնի չէ՝ արդյո՞ք Ե. Չարենցն իր պարսկական անձնագիրը ձեռք էր բերել պարսկահայ հայրենակցական միություն միջոցով: Բայց բացահայտվելու սպառնալիքն ակնհայտորեն ուղղված էր նաեւ նրան: Անմիջապես հաջորդող օրերին ընդունված մահապատժի որոշումը եւ պատրաստված կախաղանները, անտարակույս, ավելի են սրում վտանգի զգացողությունը: Շուրջը թեւածող հայրենասիրական բուռն ոգեւորությունն ու դասալիքներին սպառնացող դավաճանության ու անձնապաշտության մեղադրանքները սասանել են բանաստեղծի կամքը, միգուցե առաջացրել մեղքի զգացում («Գուցե այդ էս եմ, որ սրտով իմ լուսնահար // Ո՛չ մի կրակ հեռուններից ձեզ չբերի»):

Դատելով փաստերից՝ բանաստեղծությունը գրելուց հետո վախի, հատուցման եւ ամոթի զգացումները պետք է որ հաստատվեին: Անմիջապես հաջորդ օրը՝ հոկտեմբերի 7-ին, նույն պաշտոնաթերթը տարածում է ՆԳ նախարարության ահազդու «Հայտարարությունը»՝ ուղղված հատկապես պարսկական անցագիր ունեցողներին. «Ներքին գործոց նախարարության մեջ կազմվել է հատուկ հանձնաժողով պարսկական անցագիր ունեցողների ինքնՈՒԹՅՈՒՆՆ ՈՒ ՀՊԱՏԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ

ՃՇՏԵԼՈՒ

Առաջարկում եմ բոլոր ՊԱՐՍԿԱԿԱՆ ԱՆՅԱԳԻՐ ՈՒՆԵՅՈՂՆԵՐԻՆ ամեն օր ժամը 5-ից մինչեւ 7-ը ներկայանալ ներքին գործոց նախարարության ի ստուգումն, որից հետո իսկական պարսկահպատակների անցագրերը կվավերացվեն արտաքին գործոց նախարարության կողմից»⁸: Եթե կեղծ պարսկահպատակներին հայտնաբերելու եւ պատժելու ցանկությունը հանրային պահանջ չէր, համենայն դեպս շատ տարածված էր քաղաքական շրջաններում եւ զանգվածային լրատվության մեջ: Եւս մեկ օր հետո ՆԳ նախարարության հայտարարությունը տպագրում է նաեւ Հայ ժողովրդական կուսակցության պաշտոնաթերթը⁹:

Եղիշե Սողոմոնյան-Չարենցը պատմությանը հայտնի միակ մարդն է, որը թեկուզեւ բանաստեղծորեն, երեսկայության մեջ կախվել է երեսմյան կախաղանից: Զբոսայգում խաղացող երեխաները ճիշտ էին զգացել, որ նրանից «ոչ ոքի չեն կախի»: «Մահվան տեսիլ» բանաստեղծությանը ծնունդ տված խռովքի եւ հուզավառության հոգեվիճակում Ե. Չարենցը

⁸ «Հառաջ», Երեւան, 1920, թիվ 218, հոկտեմբերի 7:

⁹ Տէս «Ժողովուրդ», Երեւան, 1920, թիվ 168, հոկտեմբերի 8:

մտածում էր, որ ինքը մեղավոր է, ավելին՝ ինքը միակ մեղավորն է, եւ պետք է կախվի միայն ինքը: Դրանով նա իր վրա էր վերցնում մեղքերը մյուս բոլոր դասալիքների, որ 15 հազարից պակաս չէին¹⁰:

Չմոռանանք, որ կախաղանից կամավոր կախվելը տեսիլ է, եւ բանաստեղծության մեջ ամեն ինչ կատարվում է ենթագիտակցորեն: Բայց, համենայն դեպս, մի բան հաստատ է. Ե. Չարենցը չի ուզում դատարկ թողնել կախաղանը:

1922 թ., երբ առաջին անգամ տպագրեց «Մահվան տեսիլը», Ե. Չարենցն արդեն սկսել էր գրել «Երկիր Նաիրի» վեպը: Հիշենք, որ 1920 թ. հոկտեմբերին ՀՀ կառավարությունը կախաղան կառուցեց ոչ միայն մայրաքաղաք Երեւանում, այլեւ ռազմավարական մեծագույն նշանակություն ունեցող Կարսում, որը, ամեն ինչից բացի, նաեւ Եղիշե Չարենցի հայրենի քաղաքն էր: Կարսի կախաղանները նույնպես ներկայացնում են «Մահվան տեսիլ» բանաստեղծության պատմական համաբնագիրը: Հեղինակը վեպի երրորդ մասում արդեն արձակ խոսքով եւ ավելի հանգամանորեն ներկայացնում է կախաղաններին ծնունդ տված երեւույթը, ժամանակի ժողովրդական լեզվով՝ «դեզերտիրությունը»։ «Եւ սա էլ, այս ամենն էլ դեռ հեշտ էթե չլինեք քաղաքը եւ ռազմաճակատը քայքայող ամենամեծ չարիքը, որի մասին քանիցս թեթեւակի հիշատակեցինք,— դեզերտիրությունը: Ամեն առավոտ տներից ու փողոցներում թափված մարդակույտերից, սայլերի արանքից եւ նույնիսկ կանանց փեշերի տակից հազարներով հանում էին ու ռազմաճակատ ուղարկում դեզերտիրների հարյուրավոր խմբեր,— բայց գիշերը, մութն ընկնելուն պես, նրանք կրկին փախչում ու քաղաք էին վերադառնում բազմաթիվ խմբերով, եւ հաջորդ առավոտ ընկ. Վառդգյանի արտակարգ փափախավորների կողմից էլի ճակատ քշվում, որ մութն ընկնելուն պես նորից վերադառնան քաղաք: Չարիք էր, անասելի չարիք, նախդան խայտառակություն»¹¹:

Երկու գործերում պատկերված կախաղաններն ունեն պատմական, ժանրային, դիպաշարային եւ ոճական ինքնին հասկանալի տարբերություններ: Բայց կան նաեւ մոտեցող եզրեր: Օրինակ՝ մի տեղ հեղինակ-պատմողը բաց բնագրով հասկացնում է, որ ինքն անձամբ տեսել է կախաղանները. «Հիշում եմ՝ քաղաքի մեղանում ընկ. Վառդգյանի

¹⁰ Վիճակագրական տվյալներով՝ արդեն 1919 թ. դեկտեմբերին Հայաստանում կար 17665 դասալիք: Տե՛ս Վ. ՎԻՐԱՅԱՆ, նշ. աշխ., էջ 390:

¹¹ Ե. ՉԱՐԵՆՑ, Երկերի ժողովածու վեց հատորով, հտ. 5, Երեւան, 1966, էջ 249–250:

արտակարգ փափախավորները գեղեցիկ մի օր իրարից մի հեռագրասյան հեռավորությամբ կանգնեցրին երկու հեռագրասյուն եւ դրանց վրա խփեցին երրորդը»¹²: Հեղինակը, որ այդ ժամանակ Երեւանում էր, իրո՞ք տեսել է Կարսի կախաղանները («Հիշում եմ...»), թե՞ սա արդեն իսկապես տեսիլ է: Մի բան հաստատ է, որ անգամ հեռվից հեռու եւ երգիծական ոճով Ե. Չարենցը դարձյալ անձնականացնում է հայկական կախաղանները: Սրա հետ է կապված նաեւ այն, որ Կարսի կախաղանները նույնպես «սպասում են կախվողի», բայց կախվող զինախույս այդպես էլ չի լինում: Հաշվի առնելով, որ 1920 թ. հոկտեմբերի 30-ին իրական Կարսը թշնամուն հանձնվել է համատարած դասալքության պայմաններում՝ Ե. Չարենցի մտադրույթն իսկապես ցնցող է. «Սարսափ առած նախիրների նման՝ նախրցի ռազմիկները փախել էին ոսոխից եւ լցրել քաղաքը. էլ ոչ «ղեզերտի» էր մնացել, որ փյանդրբազ խաղացներին, ոչ բան. հո չէ՞ր կարելի մի ամբողջ բանակ երեւ հեռագրասյան վրա փյանդրբազ խաղացնել»¹³:

Բայց վեպում, ինչպես եւ բանաստեղծության մեջ, Ե. Չարենցը գեղարվեստական լուծումով այնպես է անում, որ կախաղանը, ի վերջո, թափուր կամ չօգտագործված չմնա: Եթե առաջին դեպքում բանաստեղծական տեսիլի մեջ ներքին մղումով կամ պարտադրանքով կախվում է ինքը՝ բանաստեղծը, ապա «Երկիր Նաիրի» վեպում ոսոխը երեք հեռագրասյուն-կախաղաններից կախում է հենց այդ կախաղանների հեղինակներին՝ քաղաքի երեք ղեկավարներ «ընկ. Վառդյանին, Սերգե Կասպարիչին – բժշկին, ու իրան՝ Մազուրի Համոյին»¹⁴:

Խիստ բնութագրական եւ իմաստալից է, որ Ե. Չարենցը բավական ծավալուն վեպի դիպաշարը հանգուցալուծում է հենց կախաղանի պատկերով: Վեպի այդ եզրափակիչ մասերը նա գրել է դարձյալ Երեւանում 1924 թ. օգոստոսին: Չորս տարի հետո իր եւս մեկ ստեղծագործություն խարսխելով կախաղանի սարսուզգեցիկ տեսարանին՝ Ե. Չարենցը վեպի «կախաղանային ֆինալով» մի տեսակ արձագանքում է 1920 թ. հոկտեմբերին տված գեղարվեստական լուծմանը եւ լրացնում «Ո՞վ պիտի կախաղան հանվի» հարցի պատասխանը: Վեպի տրամաբանությունը՝ դասալիքների համար կառուցված կախաղաններ պիտի բարձրացվեն

¹² Անդ, էջ 252:

¹³ Անդ, էջ 253:

¹⁴ Անդ, էջ 269:

նրանք, ովքեր թե՛ այդ զարհուրելի դասալքության մեղավորներն էին, թե՛ այն կանխելու կամ վերացնելու անընդունակները:

Անկախ Հայաստանի բանակում ընդգրկվելու, ապա եւ պատերազմին չմասնակցելու շարենցյան ընտրությունը սովորական դասալքություն չէ, որի դրդապատճառները թելադրված են լինում վախով, փոքրոգություն կամ անձնապաշտությամբ: «Մահվան տեսիլը» գրելիս նա քսաներեք տարեկան էր եւ որպես քաղաքացի բանաստեղծ՝ մինչ այդ արդեն երկու անգամ մասնակցել էր պատերազմի (1915–1916 թթ.՝ Արեւմտյան Հայաստանում, եւ 1918 թ.՝ Հյուսիսային Կովկասում): Իսկ բանաստեղծությունը գրելուց մոտ հինգ ամիս հետո՝ 1921 թ. փետրվար–մարտ ամիսներին, նա խորհրդային բանակի կազմում կռվելու էր փետրվարյան խռովության կազմակերպիչների դեմ: Ընդ որում, երեք անգամն էլ Ե. Չարենցն առաջնագիծ է գնացել կամավոր: Եւ ուրեմն ինչո՞ւ նույն մարդը 1919–1920 թթ. պետք է խուսափեր զինվորագրվելուց, այն էլ՝ ազգային անկախ պետականության օրոք եւ հայրենիքի համար օրհասական պայմաններում: Այս հարցի ուղիղ պատասխանը «Մահվան տեսիլ» բանաստեղծության մեջ, իհարկե, չկա: Բայց պատմական համաբնագիրը, ըստ ամենայնի, տալիս է հարցի պատասխանը: Մինչեւ այդ եւ հետո՝ ընդհուպ մինչեւ 1930-ական թթ. գրած գեղարվեստական արձակ եւ չափածո գործերը, հրապարակախոսական գրությունները ցույց են տալիս, որ Եղիշե Չարենցը սկզբունքորեն չէր ընդունում Հայաստանի Առաջին հանրապետության ղեկավարության վարած ներքին եւ հատկապես արտաքին քաղաքականությունը: Այդ հայեցողությունն այլաբանորեն, բայց բավական հստակ արտահայտվել է նշանավոր բանաստեղծությունից տասներեք տարի հետո գրված ծավալուն պոեմում, որը կարծես թե հատուկ արձագանքով Ե. Չարենցը դարձյալ վերնագրել է «Մահվան տեսիլ» (1936 թ. գրված երրորդ համանուն գործը, որ ներկայացնում է Ա. Թամանյանի մահը, նախորդ երկուսի թեմայի հետ կապ չունի եւ ընդամենը ցույց է տալիս Ե. Չարենցի կառչածությունը «Մահվան տեսիլ» վերնագրին):

Եղիշե Չարենցը միանգամայն համոզված ասում էր, «որ հիշյալ բանաստեղծությունը գրվում է տվյալ թվականին ո՛չ թե պատահմամբ, այլ, եթե կարելի է այսպես արտահայտվել՝ ներքին ժամանակագրական կարգով, որը եւ ամենաէականն է որեւէ բանաստեղծի հասկանալու համար»¹⁵:

¹⁵ Ե. ՉԱՐԵՆՑ, Երկերի ժողովածու, հտ. 1, 1922, էջ 9:

«Մահվան տեսիլ» բանաստեղծությունը ծնվել է առաջին հերթին 1920 թ. աշնանն ընթացող հայ-թուրքական պատերազմից: Բայց այն իսպառ զերծ է ռազմական եւ ազգայնական խանդավառությունից: Եթե թուրքերին հաղթելու միջոցով հայրենիքն ազատագրելու գաղափարը 1916 թ. գրված «Դանթեական առասպելում» կա իբրեւ ի վերջո անհնարին համարվող երազանք եւ գործնական խնդիր, իսկ «Երկիր Նաիրի» վեպում՝ որպես արտաքինապես ծաղրական, խորքում՝ ողբերգական բնույթ ունեցող քաղաքական ճամարտակույթյուն, ապա «Մահվան տեսիլ» բանաստեղծության բնագրում այն իսպառ բացակայում է: Իսկ ենթաբնագրում զգացվում է ընթացող կործանարար պատերազմը: Ուղղակի քաղաքական գնահատականներ չկան, բայց բնագրային ինչ-ինչ ակնարկներով Ե. Չարենցը որոշ նշանակետեր, այնուամենայնիվ, դնում է: Ծարտասանական մի հարցով նա ակնհայտորեն առաջադրում է «ո՞վ է մեղավորը» անխուսափելի հարցը. «Եվ արդյո՞ք ո՞վ է երազել այդքան դաժան – // Ու լուսավոր առավոտները իմ հոգու // Ո՞վ դարձրեց – մի անկրակ իրիկնաժամ, // Ու գորշ պարան, ու երկնուղեշ փայտե՛ր երկու»: Հազարավոր դասալիքներին կախաղանից ազատելու այլաբանական լուծումով նա դարձյալ ակնարկաբար տալիս է պատասխանը. մեղավորը կախաղանի միջոցով մահապատիժ սահմանողներն են, քանի որ իրենք են հրահրել կործանարար պատերազմը եւ չեն կարողանում կազմակերպել երկրի պաշտպանությունը: Վերջին միտքը բանաստեղծության մեջ բառերով դարձյալ չկա, բայց նույն պատերազմի նույն իրադարձություններն այդպես են մեկնաբանվում «Երկիր Նաիրի» վեպում: Նկատի ունենք հատկապես շարենցագիտության կողմից իսպառ ուշադրության չարժանացած, բայց ընդգծված տառատեսակով բազմիցս կրկնվող «գրավյալ տառածֆների» գաղափարը, որը բացահայտորեն ակնարկում է հայկական գինված ուժերի կողմից Օլթիի աղահանքերի գրավումը (հայ եւ օտար բազմաթիվ մեկնաբաններ հենց դա են համարում թուրքական հարձակման գլխավոր շարժառիթը): Իսկ Ե. Չարենցի ձեռքով երկիցս տեղադրված «1920.6.X» թվագրումը կամա թե ականա հիշեցնում է պատերազմական իրադարձությունների վերջին ցնցող դրվագը՝ Սարիղամիշի եւ Կաղզվանի գրավումը սեպտեմբերի 29-ին:

Ե. Չարենցի բանաստեղծության պատմականությունը ֆննելի է նաեւ նույն պատմաշրջանի շարենցյան ուրիշ ստեղծագործությունների, հատկապես պատմաֆաղափական ազդակներ եւ բովանդակություն ունեցող գրվածքների համապատկերում: 1920 թվականի «Մահվան տեսիլ» բանաս-

տեղծությունը գրվել է էրզրումի անկման մեջ ազգայնական պոռոտախոս ուժերի մեղքն ընդգծող «Ազգային երազ» (1918 թ.) պոեմից, ռուսական համայնավարական հեղափոխությունը ողջունող «Սոմա» (1918 թ.), «Ամբոխները խելագարված» (1919) եւ «Բոլորին, բոլորին, բոլորին: Երեք ռադիոպոեմ» (1920 թ.) գրքերից կարճ ժամանակ հետո: Գրվել է հոկտեմբերի 6-ին, երբ ընդամենը հինգ ամիս էր անցել Ալեքսանդրապոլի մայիսյան ապստամբությունից, որն ամբողջ կյանքում գովերգում եւ որի պարտությունը ողբում էր Ե. Չարենցը (վկան՝ 1933 թ. գրված «Զրահապատ «Վարդան զորավար»» պոեմը): Մոտ երկու ամիս էր անցել «տխրահուշակ Սելրի դաշնագրից»¹⁶ (1920, օգոստոսի 10), այն դաշնագրից, որը Չարենցը միանշանակ համարում էր արեւմտյան պետությունների, մասնավորապես Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների, Ֆրանսիայի եւ Անգլիայի քաղաքական խաբեություն, որը հայ ժողովրդին թշնամացնում էր հարեւանների եւ Ռուսաստանի հետ, եւ որը հենց 1920 թվականի հայ-թուրքական պատերազմի գլխավոր դրդապատճառներից մեկն էր: «Մահվան տեսիլ» բանաստեղծությունն ստեղծվել է Կարսի վերջնական անկումից ընդամենը քսանչորս օր առաջ, անկում, որի գլխավոր պատճառը Չարենցը համարում էր Հայաստանի Հանրապետության կառավարող կուսակցության ոչ համարժեք, չմտածված եւ ապաշնորհ քաղաքականությունը: Բանաստեղծության հորինումից մոտ երկու ամիս հետո Հայաստանում հաստատվեցին խորհրդային կարգեր՝ Ադրբեջանի համեմատ զգալի ուշացումով, ճարահատյալ եւ պարտադրված: Բանաստեղծության ստեղծումից մոտ երեքուկես ամիս հետո բռնկվեց 1921 թ. փետրվարյան խռովությունը, որը եւս մեկ անգամ փչացրեց հայ-ռուսական հարաբերությունները եւ ժամանակով համընկավ ռուս-թուրքական մոսկովյան բանակցություններին՝ ինչ-որ չափով «նպաստելով» հայկական հսկայածավալ տարածքների այն կորստին, որ արձանագրեց Մոսկվայի պայմանագիրը՝ խաղից դուրս թողնելով Հայաստանն ու հայ ժողովրդին:

Այս ամենը, հասկանալի է, բանաստեղծության բնագրում չկա: Բայց այդ բոլոր իրադարձություններին Ե. Չարենցը տարբեր տեղերում բազմիցս անդրադարձել է՝ հստակորեն արտահայտելով իր դիրքորոշումը: Ըստ Չարենցի՝ Սելրի երեւակայական դաշնագրից հրաժարվելու,

¹⁶ Ե. ՉԱՐԵՆՑ, Երկերի ժողովածու վեց հատորով, հտ. 6, Երեւան, 1967, էջ 158:

Ռուսաստանի հետ հարաբերությունները շուտափույթ կարգավորելու դեպքում Հայաստանը կխուսափեր անհավասար ուժերով կործանարար պատերազմի մեջ ներքաշվելուց, կպահպաներ Կարսը, Արդահանը, Սարիղամիշը, Իգդիրը, Արարատ լեռը (ամենայն հավանականությամբ՝ նաեւ Նախիջևանն ու Արցախը)։ Չէին լինի տասնյակ հազարավոր զոհերը, ավերածությունների եւ գաղթականության նոր ալիքը։ Բայց դա հնարավոր էր միայն Հայաստանի խորհրդայնացումով, ուրիշ կտրակա՞նապես դեմ էր Հայաստանի Հանրապետության ղեկավարությունը։ Սա է Եղիշե Չարենցի 1920 թվականի «Մահվան տեսիլ» բանաստեղծության պատմաֆաղափական ենթիմաստը։

Գրականագետի խնդիրը չէ գրողի գեղարվեստական բնագրի խորքում թաքնված գաղափարները պաշտպանելը կամ մերժելը։ Բայց Ե. Չարենցի շատ կարծիքներ հիմնավորվում են արդեն իսկ 1918–1921 թվականների վավերագրերում, ինչպես նաեւ ժամանակի գլխավոր դերակատարների հետահայաց քննություններում։ Հասկանալի նրբանկատությամբ շրջանցելով խորհրդահայ պատմագիտությունը եւ Առաջին հանրապետության ղեկավարների հանդեպ անթաքույց բացասական վերաբերմունք ունեցող հեղինակների գործերը (օրինակ՝ Լեոյի «Անցյալից» գիրքը)՝ նշենք, որ հայ-թուրքական պատերազմի պատճառների, ազգային աղետի եւ դրա մեջ ղեկավարության ունեցած մեղքերի վերաբերյալ համահունչ գնահատականներ է հնչեցնում նույն այդ ղեկավարության գլխավոր դեմքերից մեկը՝ Հայաստանի Հանրապետության առաջին վարչապետ Հովհաննես Քաջազնունին։ Ե. Չարենցի «Երկիր Նաիրի» վեպին զուգահեռ գրված պատմաքաղաքագիտական վերլուծության մեջ ՀՅԴ երբեմնի առաջնորդներից մեկը երկրի պարտության էական պատճառներից է համարում դասակարգությունը։ Իսկ դրա գլխավոր մեղավորը, ըստ նրա, կառավարությունն էր. «Փաստը այն էր — աններելի փաստ — որ ոչինչ չարինք պատերազմից խուսափելու համար, հակառակը՝ ինքներս անմիջական առիթ տվինք պատերազմի։ Աններելին այն էր, որ տեղյակ չէինք թուրքերի ռազմական կարողության մասին եւ չէինք ճանաչում մեր սեփական բանակը։

...Պատերազմը վերջացավ մեր կատարյալ պարտությունով։

Մեր բանակը, որ կուշտ էր, լավ գինված ու լավ հագնված, չկովեց. գործերը շարունակ նահանջում էին կամ դիրքերը լքում, զենքերը թափում եւ ցրվում գյուղերը։

Բանակը բարոյալքված էր ներքին կռիվների շրջանում, անմիտ ավերումների ու անպատիժ թալանների շնորհիվ: Բարոյալքված էր ու հոգնած: Խմբային ու խմբապետական համակարգը, որ մասնավորապես խրախուսվել էր Բյուրո-կառավարության կողմից, քանդել էր զինվորական կազմի ամբողջությունը, միությունը: Բանակի դաստիարակությունը, ռազմական ոգին, կուռ կազմակերպությունն ու կարգապահությունը — ուրեմն եւ ընդգիմադրական ուժը — թուլացած էին ծայր աստիճանի ու դա անակնկալ էր կառավարության համար. կառավարությունը եւ ինքը զինվորական նախարարը՝ չէին ճանաչում բանակը»¹⁷:

Հովհ. Քաջազնունին՝ որպես ժամանակի վկա եւ գործող անձ, չի ժխտում դասալքության տարածման մեջ թուրք-բոլշևիկյան դաշինքի գործոնը, «բոլշևիկյան գործակալների» քայքայիչ գործունեության դերը: Այդ հարցին, ի դեպ, «Երկիր Նաիրի» վեպում երգիծական եղանակով անդրադառնում է նաեւ Ե. Չարենցը: Բայց գրողի ընդհանրական գնահատականին շատ մոտ է քաղաքական առաջնորդի այն համոզմունքը, որ անհաջողությունների բուն պատճառը գործակալական քարոզը չէր, այլ իրենց «ապիկարությունը»: Եթե պարտության, տարածքային եւ մարդկային կորուստների հիմնական պատճառներից մեկը դասալքությունն էր, դասալքության գլխավոր պատճառն էլ զորակոչի հարցում կառավարության վարած աղետալի քաղաքականությունն էր. «Ապա մի ճակատագրական սխալ արավ կառավարությունը, զորքերի թիվը ավելացնելու նպատակով նոր ու նոր զինակոչներ էր անում, զենքի տակ առնում հասակավոր, հոգնած, ընտանեկան ու տնտեսական հոգսերով ծանրաբեռնված մարդկանց, հապճեպ ձգում ուսերին զինվորական վերարկուն, հրացանը ձեռը դնում ու անմիջապես ճակատ ուղարկում: Պատրաստի դեզերտյորներ էին սրանք, որ մի ավելորդ բարոյալքում ու կազմալուծում էին մտցնում զորական շարքերի մեջ»¹⁸:

Հայտնի է, որ սկզբնապես իբրեւ կուսակցությանն ուղղված զեկուցում շարադրված գիրքը Հովհ. Քաջազնունին գրել է 1923 թ. Բուխարեստում՝ հետագայում նույնպես ՀՅԴ-ից հեռացած Սարգիս Արարատյանի տանը: Սա հենց այն գործիչն է, որ պատերազմի ժամանակ ՀՀ ներքին գործերի նախարարն էր, եւ 1920 թ. հոկտեմբերի 2-ին ինքն է արել դա-

¹⁷ Հովհ. Քաջազնունի, Հ. Յ. Դաշնակցությունը անելիք չունի այլեւս, Վիեննա, 1923, էջ 42—43:

¹⁸ Անդ, էջ 43:

սալիքներին կախաղան հանելու առաջարկը: Նույն շրջանում այդտեղ էր ապրում ոչ այլ ոք, քան ինքը՝ Գարեգին Նժդեհը: Նրանք «Բուխարեստում, Հովհաննես Քաջազնունու հետ, կարճ ժամանակ բնակվել են Սարգիս Արարատյանի ..., բնակարանում եւ երեքով բազմիցս քննարկել Քաջազնունու «Հ. Յ. Դաշնակցությունը անելիք չունի այլեւս» հայտնի աշխատությունը՝ մինչեւ հրատարակվելը»¹⁹:

Բնութագրական է նաեւ, որ Հովհ. Քաջազնունու գիրքը քննադատած հանրահայտ գործիչները, որոնք բերում են նրա դրույթները հերքող տասնյակ հակափաստարկներ, բնավ չեն անդրադառնում դասալքության հարցին՝ մի տեսակ լռելայն ընդունելով զորակոչի եւ պաշտպանության, պատերազմի վարման հարցերում նրա տված գնահատականների իրավացիությունը (Ս. Վրացյան, Ռ. Դարբինյան, Ա. Զամալյան, Վ. Նավասարդյան):

Հովհ. Քաջազնունու չհերքված դրույթները շատ համահունչ են Զարենցի գաղափարներին, «Մահվան տեսիլ» բանաստեղծության մեջ եւ հատկապես «Երկիր Նաիրի» վեպում տեղ գտած դասալքության գեղարվեստական պատկերներին: Նույն ժամանակի համանման երեւույթներին տված զուգահեռ ըմբռնումները ցույց են տալիս, որ դասալքության շարենցյան պատմափիլիսոփայությունը ներդաշնակ է նաեւ հայ քաղաքական մտքի համարժեք դրսեւորումներին:

РЕЗЮМЕ

6 октября 1920 года Егише Чаренц написал одно из лучших произведений армянской поэзии — стихотворение «Видение смерти». В статье содержание, идеи и поэтику стихотворения рассматриваются в контексте истории армянского народа соответствующего периода. Шла армяно-турецкая война. В армии имело место дезертирство, для предотвращения которого правительство Армении решило применять смертную казнь повешением дезертиров и стало строить в городах виселицы. Стихотворение изображает виселицу на ереванской площади, эмоции поэта и его желание стать единственным повешенным. У Чаренца был персидский паспорт, за что ему была предоставлена

¹⁹ Գ. Նժդեհ, Հատընտիր, Երեւան, 2006, էջ 17:

отсрочка. Но так как шла жестокая война, граждане Персии тоже подвергались преследованиям.

Стихотворение имеет прямые и косвенные связи с политикой, газетами, биографией и другими произведениями поэта. Все это составляет исторический контекст стихотворения «Видение смерти».

SUMMARY

On October 6, 1920, Yeghishe Charents wrote one of the best works of the Armenian poetry — the poem “Vision of Death”. In this article, the content, ideas and poetics of the poem are considered in the context of the history of the Armenian people of the corresponding period. The Armenian-Turkish war was going on. There were desertions in the army, and for preventing it the government of Armenia decided to apply the death penalty by hanging the deserters, and started to build gallows in the cities. The poem depicts gallows in Yerevan square, the poet’s emotions and his desire to become the only hanged man. Charents had a Persian passport, for which he was granted a reprieve. But since there was a fierce war, Persian citizens were also persecuted.

The poem has direct and indirect connections to politics, newspapers, and the poet’s biography and other works. All of this constitutes the historical context of the poem “Vision of Death.

